

In: P. Cotteuw & F. Hellemaus (Red.),
In verscheidenheid. Liber amicorum prof. dr.
em. Robert Van Passen. Aartrijke 1993,
p. 183-193.

TURNHOUT, TORHOUT
EN
AANVERWANTE FAMILIENAMEN

Ruim vijftien jaar geleden verscheen van de hand van J. Van Loon, een naamkundige van de Leuvense school, in het tijdschrift *Naamkunde*, uitgegeven door het Instituut voor Naamkunde te Leuven, de bijdrage "Turnhout, Torhout en aanverwante toponiemen"¹. Toen we zelf halverwege de jaren tachtig de gelegenheid hadden om onder leiding van de gevierde, Prof. R. Van Passen, als licentiaatsverhandeling een toponymische monografie over de gemeenten Turnhout en Oud-Turnhout te schrijven², hebben we met belangstelling kennis genomen van de in dat artikel voorgestelde verklaring voor deze naamkundig problematische gemeentenamen.

Van Loons verklaringshypothese voor *Turnhout* resp. *Torhout* komt in het kort hierop neer: beide plaatsnamen gaan terug op de voorloper van het substantief "toren". In *Torhout* herkent men de Vlaamse vorm "torre" voor toren; in alle andere Middelnederlandse dialecten beantwoordde hieraan de vorm "torn", het etymon dat aan de basis ligt van *Turnhout*. De klankvariatie in het eerste lid is toe te schrijven aan een morfologische tegenstelling: het verschillende vocalisme in beide verwante namen is het gevolg van de numerusalternantie. Het Oudnederlandse woord /turn/, een masculiene i-stam, werd in het meervoud klankwettig umgelautet tot /tyrne/ (cfr. *Turnhout*). In het enkelvoud daarentegen, waarin na de hoofdtonige klinker geen umlautsfactor volgde, bleef het velare vocalisme behouden (cfr. *Torhout*). Beide namen sluiten semantisch nauw bij elkaar aan: *Torhout* betekent 'torenbos' (singularis als eerste lid); *Turnhout* staat voor 'torensbos' (pluralis). Ruim tien jaar na de publikatie van zijn artikel, zag Van Loon de voorgestelde etymologie, althans voor Torhout, archeologisch ondersteund³. Het opzoeken van de geografische distributie van de huidige familienamen die zijn afgeleid van deze plaatsnamen⁴ wierp echter zo een verrassend licht op de zaak dat het ons de moeite waard leek om het debat over de be-

tekenis van *Turnhout* en *Torbout* te heropenen.

Vooreerst zetten we de oudste attestaties van beide plaatsnamen op een rij:

	<i>Torbout</i> ⁵		<i>Turnhout</i> ⁶
683	<i>Turbolt</i>	1021	<i>Tournoutervoorde</i>
819-40	<i>Turboltensis</i>	1186	<i>Turnolt</i>
834	<i>Thurbolt</i>	1187	<i>Turnebolt</i>
865-76	<i>Turbolt</i>	1212	<i>T(ur)nbout</i>
1036-1067	<i>Turult</i>	1280	<i>Thurenhoud</i>
1115	<i>Turbalt</i>	1280	<i>Thurenhoudervoert</i>
1128	<i>Torobolt</i>	1386	<i>Tuernout</i>
1134	<i>Torbult</i>	1444	<i>Turnout(er)voert</i>
1146	<i>Thurhold</i>	1460	<i>Turnout</i>
1154	<i>Torbot</i>	1460	<i>Turnb(out)</i>
1156	<i>Turbolt</i>	1481	<i>ouTurnout</i>
1167-77	<i>Torbout</i>	1481	<i>Turnout</i>
1190-1193	<i>Tourohout</i>	1500	<i>turnout</i>
1193	<i>Thorhout</i>	1525	<i>turnhout</i>
1197	<i>Tourhout</i>	1545-46	<i>turnhout</i>
12de e.	<i>Thorobolt</i>	1547-48	<i>thuerendervoert</i>
1200	<i>Thorout</i>	1550-51	<i>Turnhout</i>
1216	<i>Thourout</i>	1600	<i>Turnhout</i>
1216	<i>Thorout</i>	1600	<i>Turnboul</i>
1220	<i>thourout</i>	1602	<i>Outhurnhout</i>
1220	<i>thorout</i>	1650	<i>Turnhout</i>
1250	<i>thorout</i>	1650	<i>Outurnhout</i>
1268	<i>Thourout</i>	1714	<i>autturenhout</i>
1275	<i>Thorout</i>	1727	<i>Oudtturnhout</i>
1290	<i>Torrout</i>	1771-78	<i>Turnhout</i>
1301	<i>thorout</i> ⁷	1852	<i>Turnhout</i>

Wat het vocalisme van de eerste syllabe betreft, zijn voor *Turnhout* de enkele vroege vormen met *ue*-spelling van belang. De oudste grafieën van *Torbout* hebben de *-u*-vocaal, die evenwel in de tweede helft van de 12de eeuw wordt ingeruild voor de *-o*-klinker. Terzelfdertijd verschijnen spellingen *-ou-* in de eerste syllabe van de plaatsnaam. Naar het einde van de 13de eeuw worden de vormen *Thourout* talrijker. Ze alterneren vrij met *-o*-grafieën: niet zelden verschijnen vormen met *-o-* en *-ou-* naast elkaar in

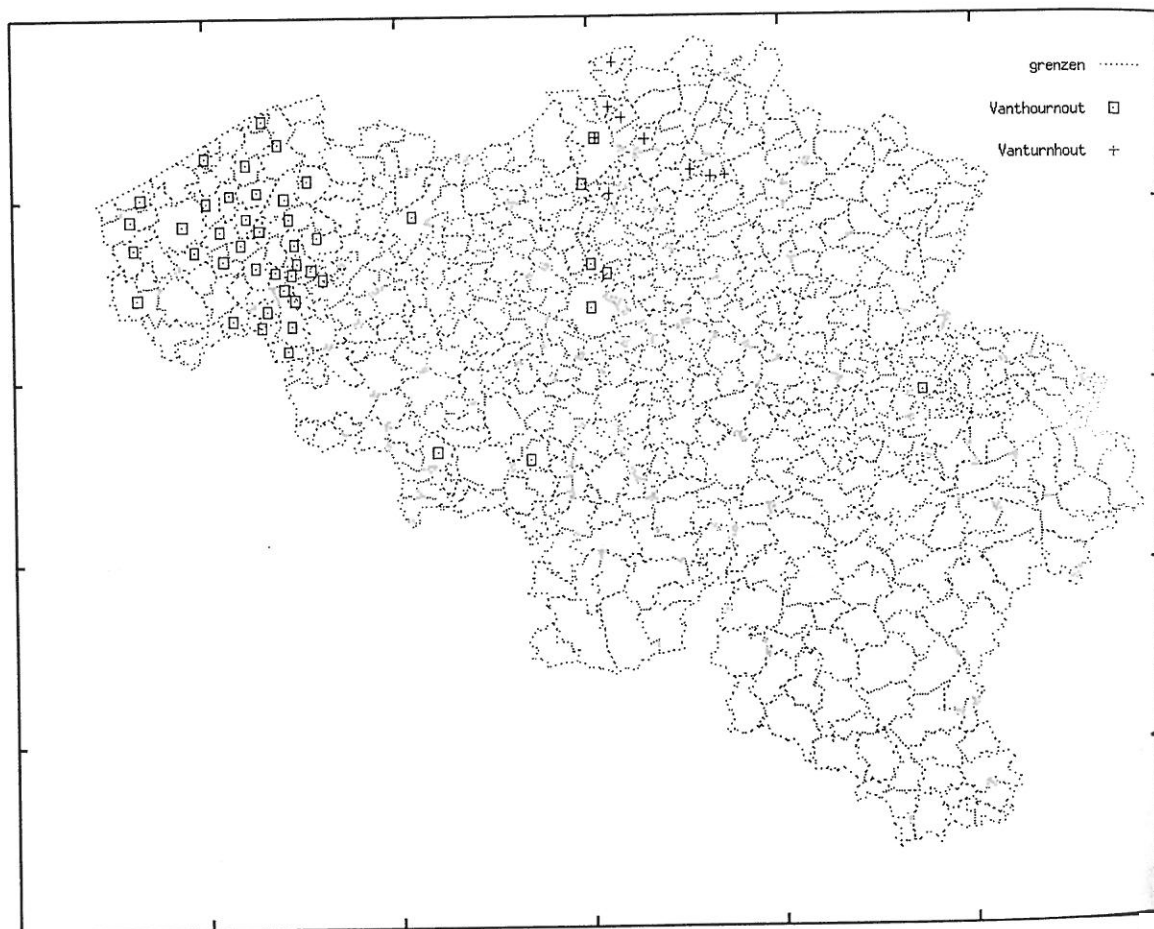
dezelfde bron, bijv. 1220 *Willelmus de thourout, dominus willin de thorout*; 1273 *à Thorout, à Thourout*⁸. De spelling *-ou-* is vermoedelijk onder Picardische invloed regelmatig in de Westvlaamse documenten doorgedrongen⁹. Hoewel de schrijfwijze met *-o-*vocaal in de volgende periodes blijft primeren, moet de *-ou-*grafie toch vrij goed ingeburgerd zijn geweest: de talrijke historische grafieën *Thourout* hebben De Flou ertoe aangezet om die vorm als lemma te kiezen, als simplex, maar evenzeer als deel van een samenstelling, bijv. *Thourout Busch, Thourouthoec, Thouroutstraete* enz.¹⁰.

Zoals voor de meeste steden van enige betekenis het geval is, hebben beide stadsnamen aanleiding gegeven tot de vorming van familienamen: zowel van *Turnhout* als van *Torbout* zijn een aantal geografische herkomstnamen afgeleid.

De studie van de geografische verspreiding van herkomstnamen is bijzonder leerrijk voor de migratiegeschiedenis. Uit de spreiding van herkomstnamen als *Van Mechelen, Van Thienen, Van Aerschot* e.d. is af te leiden hoe vaak, over welke afstand en in welke richting Vlamingen migreerden. Onze eerdere vaststelling dat de Vlaming een honkvast wezen is¹¹, wordt andermaal bevestigd in de categorie van de herkomstnamen: de familienamen *Van Mechelen, Van Thienen* en *Van Aerschot* bijv. komen geconcentreerd voor in een gebied dat ten hoogste 50 km van de plaats van oorsprong verwijderd is. Bovendien migreert men niet willekeurig in de vier windrichtingen, maar vestigt men zich doelbewust in een nabijgelegen gebied¹².

Aangezien *Torbout* en *Turnhout* op een afstand van ruim 150 km van elkaar liggen, verwachtten we dat beide stadsnamen herkenbaar en separaat zouden zijn overgeleverd in de ervan afgeleide herkomstnamen. Op basis van de spelling leek het ons voor de hand liggend dat familienamen als *Van Thournout, Van Tournhout, Van Tornhout*, mét mediale *-n-*, als herkomstnamen terug te vinden zouden zijn in de streek van *Turnhout*, terwijl een naam als *Van Thourout*, zonder *-n-*, zou zijn gegeven aan voormalige inwoners van *Torbout* en dan ook in de directe omgeving van die stad zou voorkomen. Het laatste vermoeden werd bevestigd op de kaart, de eerste verwachting daarentegen werd volledig tegengesproken door de feiten. Bij het opzoeken van de verspreiding van de geselecteerde namen, bleek dat de volgende herkomstnamen geografisch bij *Torbout* resp. *Turnhout* horen:

- Vanthournout - Vanturnhout -

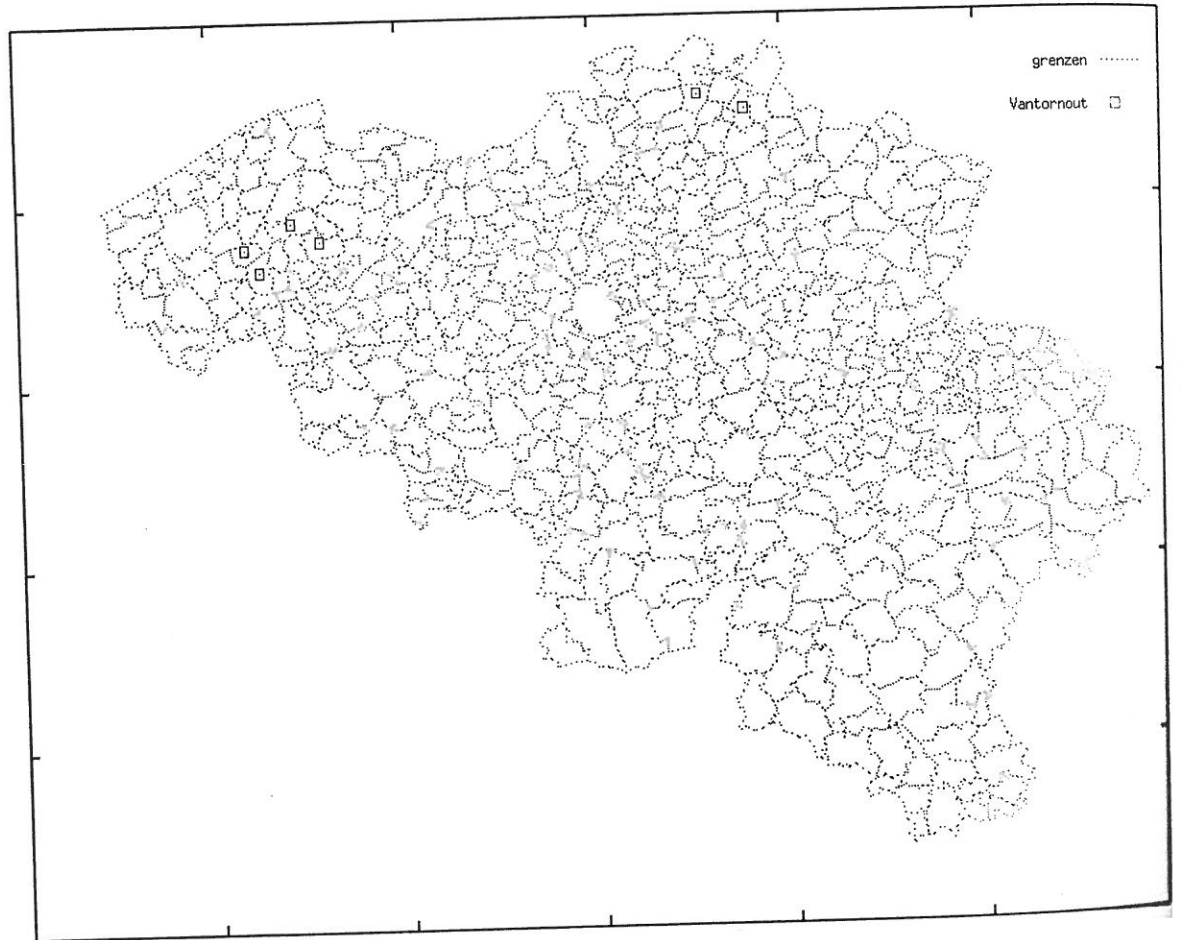
Kaart 1

<i>Torbout</i>	<i>Turnhout</i> ¹³
<i>Vanthournout</i>	<i>Vanturnhout</i>
<i>Vantournhout</i>	<i>Vanthurenhout</i>
<i>Vantornout</i>	<i>Vantornout</i>
<i>Vanthourenhout</i>	<i>Vantuerenhout</i>
<i>Vanthournoudt</i>	
<i>Vantournhoudt</i>	
<i>Vanthournhout</i>	
<i>Vanthourout</i>	
<i>Vantornhout</i>	

Ter illustratie voegen we een kaartje toe waarop de frequentste naam uit beide kolommen wordt afgebeeld, nl. *Vanthournout* en *Vanturnhout* (kaart 1). Slechts één naam, nl. *Vantornout*, komt in beide reeksen voor (zie kaart 2). In alle andere gevallen is er, wat de geografische verspreiding betreft, een strikte scheiding tussen de namen die gebaseerd zijn op de plaatsnaam *Torbout* resp. *Turnhout*. Verrassend is wel dat, in tegenstelling tot de vormen van de plaatsnaam, de huidige familienamen die geografisch verband houden met Torhout, op één uitzondering na, steeds een *-n-* bevatten¹⁴. De hoofdtonige klinker van deze familienamen wordt bovendien merendeels gespeld met *-ou-*¹⁵, een schrijfwijze die we ook bij de plaatsnaam regelmatig aantreffen, maar die toch niet meteen als de dominante historische schrijfwijze voor de stad *Torbout* kan worden bestempeld. De plaats- en persoonsnamen die verwijzen naar de stad *Turnhout* stemmen beter overeen. Bij de familienamen die zijn afgeleid van de naam van de hoofdstad van de Kempen, valt de spelling *-ue-* in *Vantuerenhout* in het oog: dit schriftteken voor een lange, gepalataliseerde vocaal is ook overgeleverd in enkele oude vormen van de corresponderende plaatsnaam.

De combinatie van de toponymische en de antroponymische vindplaatsen werpt een nieuw licht op de etymologie van beide stadsnamen. Het etymologische verschil tussen de plaatsnamen *Torbout* resp. *Turnhout* is o.i. niet van morfologische, maar van fonologische aard. Niet het numerusverschil in het substantief voor "toren" is verantwoordelijk voor het verschillende vocalisme in beide namen; o.i. is het fonologische onderscheid tussen *Torbout* en *Turnhout* toe te schrijven aan het klinkerkwantiteitsverschil in het etymon dat aan de basis ligt van beide namen. Deze stelling impliceert dat *Turnhout* en *Torbout* etymologisch géén synoniemen zijn. Het eerste lid van beide stadsnamen bevat historisch een gesloten velare klinker. De differentiërende factor is niet de kwaliteit, maar wel

- Vantornout -

Kaart 2

de kwantiteit van de klinker: Torhout gaat o.i. terug op een korte vocaal *u*, terwijl we voor Turnhout moeten uitgaan van een lange klinker *û*.

De vocaal *û* in de stam van *Turnhout* ontwikkelde zich klankwettig als volgt: de Onl. lange velare klinker *û* werd in het Middelnederlands spontaan gepalataliseerd tot *ÿ*, cfr. Onl. /*bûs*/ > Mnl. /*bÿs*/ ¹⁶. Diftongering van Mnl. *ÿ* tot Nnl. *ui*, cfr. Mnl. /*bÿs*/ > Nnl. *buis*, trad evenwel niet op, daar de condities voor deze klankverandering niet vervuld waren: de palatale vocaal werd vóór de consonant *r* niet gediftongeed, maar vóór de consonantcluster *-mb-* later verkort tot *û*, hetgeen de plaatsnaam *Turnhout* opleverde.

De vroegere aanwezigheid van een lange klinker in het eerste lid van *Turnhout* komt tot uiting in enkele oude grafieën *-ue-*, waarin de *-e-* de lengte van de voorafgaande klinker markeert: in de vormen *Tuernout* (1386) en *thuerendervoert* (1547-48) en de nog bestaande familienaam *Vantuerehbout* reveleert het lengteteken *-e-* de kwantiteit van de hoofdtonige vocaal in *Turnhout*. Ook de vindplaatsen *Thurenhoud*, *Thurenhoudervoert* (1280) en de huidige herkomstnaam *Vanthuerehbout* staven o.i. onze veronderstelling met betrekking tot de lengte van de stamklinker: de invoeging van een sjwa als overgangssyllabe wijst op de aanwezigheid van een lange klinker in een open lettergreep.

De spellingen *-ue-* wijzen in het Middelnederlands op de palatale kwaliteit van het onderliggende foneem; ze sluiten in ieder geval een verband met ons woord *toren* uit. De lange *ō* in ons woord *toren* is immers door rekking uit een korte klinker *o* (< *u*) ontstaan. Het rekkingsprodukt van de korte *o* vóór *r* + consonant wordt *o*, *oo*, *oe* of *oi* gespeld ¹⁷. Evenmin hoeft de consonant *-n-*, die in alle attestaties van *Turnhout* wordt aangetroffen, te refereren aan de Continentaalgermaanse vorm van het substantief *toren*. Een aanwijzing in die zin is het veelvuldig voorkomen van de familienaam *Torre-mans*, met varianten *Tormans* en *Toremans*, in de omgeving van Turnhout. Deze familienamen kunnen worden verklaard als personificeringen met het suffix *-man* van het woord voor "toren". Van de medeklinker *-n-* ontbreekt elk spoor: kennelijk luidde het substantief voor "toren" ook in het nochtans vrij oostelijk gelegen Turnhout in het Mnl. *torre*. De vorm *torre* had eertijds blijkbaar een ruimere verbreiding dan de huidige dialectische spreiding van het woord laat vermoeden. Familienamen waarin het appellatief *toren* herkenbaar is, zijn overigens zeer zeldzaam: er zijn hooguit enkele tientallen *Vandenthorens* in België ¹⁸.

Het voorkomen van de familienaam *Torremans* in het Turnhoutse zet onze stelling dat een ander woord dan “toren” aan de basis ligt van *Turnhout*, kracht bij. In tegenstelling tot *Torbout* ontbreken voor *Turnhout* oude vormen die de articulatieverlaging $u > o$ bewijzen, hoewel die nochtans in het Turnhoutse ook moet hebben plaatsgehad in het woord voor “toren”, zoals de familienaam *Torremans* aantoont.

We menen in wat voorafgaat enkele argumenten te hebben aangehaald voor de stelling dat *Turnhout* niet teruggaat op het woord voor “toren”, maar een etymon met een lange vocaal bevat. Wat het eerste lid dan wel betekent, is daarmee evenwel niet uitgemaakt.

In tegenstelling tot *Turnhout* heeft de plaatsnaam *Torbout* een korte u als basisklinker in het eerste lid. De gesloten korte velare klinker u wordt weerspiegeld in de $-u$ -grafieën, die vóór de 12de eeuw de regel zijn, bijv. *Turbolt*. In het Vroegmnl. krijgen de korte vocalen een meer ongespannen articulatie: $u > o$ ¹⁹. Het Oudnederlandse substantief *turre*, ontleend aan Lat. *turris* ‘toren’, evolueert in het Vroegmiddelnederlands tot *torre*. Volgens de oude spellingen is de articulatieverlaging van u naar o in de plaatsnaam *Torbout* in het midden van de 12de eeuw voltooid. De medialiserende invloed van de r op de voorafgaande vocaal versnelde die ontwikkeling nog. Na 1156 komt enkel nog de o -vocaal voor, die even later regelmatig wordt afgewisseld met de Picardische spelling $-ou-$ (zie voetnoot 9). De verklaring van de plaatsnaam *Torbout* biedt verder geen moeilijkheden.

Ook de van de plaatsnaam *Torbout* afgeleide familienamen lijken op het eerste gezicht in het geschetste patroon te passen. De oudste attestaties van de familienamen sluiten perfect aan bij de vormen van de plaatsnaam: in Kortrijk wordt bijv. in 1392 *Janne van Toroud* vermeld, in 1398 *Gosin van Thorout*²⁰. Ook in Ieper worden in de oudste stads- en baljuwsrekeningen tal van personen naar de Westvlaamse stad genoemd: bijv. 1268 *caninus de thoroud*, 1304 *masin de thoroud*, 1375 *clais van thoroud* enz.²¹. Tot onze verrassing wijkt echter de vorm van de moderne namen die geografisch bij *Torbout* horen fonologisch af van de historische bewijsplaatsen. Niet alleen is de $-ou$ -spelling in de moderne familienamen zo goed als veralgemeend; opmerkelijker is dat, op één schrijfwijze *Vanthourout* na, overal een $-n-$ is ingevoegd: *Vanthournout*, *Vantournhout*, *Vanthourenhout* enz. Hoe en wanneer die dubbele discrepantie, enerzijds tussen de plaatsnaam en de huidige herkomstnamen, anderzijds tussen de oude en de moderne vormen van de familienamen is ontstaan, is niet meteen duidelijk. Op zeker moment, kennelijk pas na de middeleeuwen, zijn de plaats- en de familienamen deels

een eigen leven gaan leiden: in tegenstelling tot de plaatsnaam heeft bij de herkomstnamen die van de plaatsnaam *Torbout* zijn afgeleid, -*n*-epenthesen plaatsgehad. Een vroege getuige van die evolutie is ene *Paesschier van Thoornout*, die anno 1569 wordt vermeld te Lichtervelde²².

De stadsnamen *Turnhout* en *Torbout* hebben semantisch minder met elkaar te maken dan synchroon lijkt: aan de hand van de beschikbare toponymische én antroponymische vindplaatsen hopen we die stelling in deze bijdrage aannemelijk te hebben gemaakt.

Ann MARYNISSEN

Noten

1. J. VAN LOON, *Turnhout, Torhout en aanverwante toponiemen*. In: *Naamkunde* 8 (1976), 63-67.
2. A. MARYNISSEN, *Bijdrage tot de toponymie van Turnhout en Oud-Turnhout*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1985, LI + 604 p.
3. J. VAN LOON, *Archeologie en naamkunde: het geval Torhout*. In: *Naamkunde* 20 (1988), 42. VAN LOON maakt melding van de bevindingen van de archeoloog E. COOLS, die besluit dat de constructie die eertijds onder de hoofdkerk van Torhout werd blootgelegd, opvallende overeenkomsten vertoont met de Romeinse wachttorens die aan de Zuidengelse kust zijn gevonden.
4. Volgens de techniek die wordt beschreven in A. MARYNISSEN, *Morfosyntactische aspecten van de Belgische familienamen op basis van het "Belgisch Repertorium van Familienamen"*. In: *Naamkunde* 23 (1991), 29-79.
5. De oude attestaties van *Torhout* zijn ontleend aan M. GYSSELING, *Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland* (vóór 1226). 2 dln. Tongeren, 1960, 972 en K. DE FLOU, *Woordenboek der toponymie van westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het Land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne en een gedeelte van het graafschap Ponthieu*. XVIII delen. Gent-Brugge, 1914-1938, dl. XV, 859-884.
6. De oudste spellingen van *Turnhout* volgens GYSSELING, o.c., 981 en J.E. JANSEN, *Het volksleven te Turnhout*, deel III. Plaatsbeschrijving der stad: topographie, toponymie, dialect, familiën. In handschrift aanwezig op het Turnhoutse stadsarchief.
De 15de-eeuwse en latere vormen berusten op eigen archiefonderzoek (o.c., in voetnoot 2, p. XXIV).
7. De oude vormen worden exhaustief weergegeven tot en met het jaar 1200; na die datum hebben we een representatieve selectie gemaakt uit het materiaal van DE FLOU.
8. We citeren DE FLOU'S bronvermelding (o.c., 860-861): 1220: Lib. Statt. S. Donat., f. 84, v.; 1273: Cart. Flines, 196.
9. Zie P. FOUCHÉ, *Phonétique historique du français*. Volume II: les voyelles. Paris, 1969, p. 207-208, 308: de Oudfranse korte klinker *o*, de klankwettige voortzetting van de Latijnse en Germaanse korte *u* in gesloten syllabe, bijv. Ofra. *tor* < *turre*, ontwikkelde zich spontaan tot een [u]. Deze overgang had in het Normandisch tenminste vanaf het begin van de 11de eeuw plaats. Vóór het midden van de 12de eeuw drong deze vocaal -u- in het Picardische dialect in. Naar analogie met de spelling -ou- voor de diftong die ongeveer gelijktijdig ontstond door vocalisering van de preconsonantische *l* in de

cluster *o/u+ɫ+C*, kwam de grafie *-ou-* voor korte *u* in gebruik. Ruim een halve eeuw na zijn opkomst in het Picardisch en korte tijd nadat de gespannen vocaal *u* voor het laatst in het Westvlaams werd opgetekend, verschenen de eerste spellingen *Thourout* in het Westvlaams.

10. DE FLOU, o.c., 872 vv.
11. De spreiding van de formele kenmerken van de huidige patroniemen en metroniemen bracht ons eerder al tot de conclusie dat Vlamingen erg aan de eigen streek hechten: op basis van het type van zijn naam kan men vrij precies voorspellen uit welke streek een Vlaming afkomstig is (A. MARYNISSEN, o.c., in voetnoot 4, 41-42).
12. De personen die *Van Mechelen* genoemd worden, blijken zich gevestigd te hebben in de Antwerpse Kempen. De naam *Van Thienen* komt vooral voor in de streek tussen Mechelen en Brussel. Belgen die *Van Aerschot* heten, vind je nu terug in de regio Leuven-Brussel.
13. De familienamen worden opgesomd in dalende volgorde van frequentie. Conform het computerbestand, worden de spaties weggelaten en wordt abstractie gemaakt van het verschil tussen hoofd- en kleine letters.
14. Enkel de weinig voorkomende familienaam *Vanthourout* sluit rechtstreeks aan bij de plaatsnaam.
15. Slechts twee uitzonderingen: *Vantornout* en *Vantornbout*. De zeven overige grafieën met *-ou-* zijn vermoedelijk toe te schrijven aan Franse spellinginvloed, cfr. voetnoot 9.
16. Zie J. VAN LOON, *Historische fonologie van het Nederlands*. Leuven/Amersfoort 1986, p. 83: "De palatalisatie van Onl. *û* wordt algemeen in de 12de eeuw gedateerd."
17. A. VAN LOEY, *Middel nederlandse Spraakkunst*. II. Klankleer. Groningen, 1949, § 29, § 79.
18. Deze naam komt geconcentreerd voor in het Brusselse.
19. J. VAN LOON, o.c., in voetnoot 16, 83 en 90.
20. F. DEBRABANDERE, *Studie van de persoonsnamen in de kasselrij Kortrijk*. Handzame, 1970, 443.
21. W. BEELE, *Studie van de Ieperse persoonsnamen uit de stads- en baljuwsrekeningen 1250-1400*. Handzame, 1975, dl. 2, 588.
22. Ik dank F. Debrabandere voor deze inlichting.